

УДК 811.161.2'42

ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС ОПОВІДАННЯ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО “НЕ ДИВИСЬ МЕНІ В СПИНУ”

Алексеева О. О.

У статті подається аналіз синтаксичної організації оповідання Миколи Вінграновського. Досліджуються засоби експресивного синтаксису та їх функціонування разом із стилістичними прийомами на рівні речення та складного синтаксичного цілого. Зазначається роль словообразів у творенні загального тексту оповідання.

Ключові слова: експресивний синтаксис, повтор, словообраз, складне синтаксичне ціле, синтаксичний засіб, стилістичний прийом.

В статье подаётся анализ синтаксической организации рассказа Николая Винграновского. Исследуются средства экспрессивного синтаксиса и их функционирование вместе со стилистическими приёмами на уровне предложения и сложного синтаксического целого. Отмечается роль словообразов в создании общего текста произведения.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, повтор, словообраз, сложное синтаксическое целое, синтаксическое средство, стилистический приём.

The analysis of the syntactic structure of Mykola Vingranovskyi's narrative is given in the article. The means of expressive syntax and their functioning with the stylistic devices on the level of sentence and superphrase unity are investigated. The role of word images in constructing the text is pointed out.

Key words: expressive syntax, repetition, word image, superphrase unity, syntactic means, stylistic device.

Експресивний синтаксис на сьогодні розглядають як мовну і мовленнєву категорію (М. Глазкова [2], С. Єрмоленко [3], О. Матвійчук [6] та ін). Синтаксис художнього тексту, який передбачає вивчення мовно-виражальних прийомів, конкретно-чуттєвих образів в окремих творах та ідіостилі автора, посідає провідне місце в лінгвістичних працях уже багато десятиліть. Мовознавці сьогодні досліджують як функціонування окремих засобів синтаксичної виразності (Н. Конопленко [4], Л. Томусяк [9], С. Харченко [11]), так і загальну синтаксичну організацію художнього тексту (Н. Ладиняк [5], З. Омаєва [7], І. Шипова [12]).

Вирізняють два підходи до розгляду експресивного в синтаксисі: у першому експресія має тісний зв'язок із модальністю, у другому – з концепцією суб'єктних форм синтаксису [6, с. 222]. **Об'єктом** нашого дослідження є засоби експресивного синтаксису в мові оповідання Миколи Вінграновського “Не дивись мені в спину”. На сьогодні цей твір у мовознавчому аспекті не розглядався, що й зумовлює актуальність обраної теми. **Мета** аналізу – встановлення характерних рис створення синтаксичної виразності у прозових творах М. Вінграновського.

Л. Собчук здійснює літературознавчий аналіз цього оповідання [8]. Дослідниця, зокрема, зазначає, що протягом усього твору читач спостерігає “два потоки образно-сміслових асоціацій: руйнівного горизонту смерті (його символізують печальний Сивко і позбавлений польоту Лелека) і народження нового життя. Порозуміння і гармонія стосунків у світі тварин і людського породілля – найузагальненіший смисл цього твору” [8, с. 13].

Оповідання “Не дивись мені в спину” характеризується лаконічністю та надзвичайною експресивністю. У ньому виявилися водночас два таланти автора – як письменника і як кінематографіста. Найбільш активно М. Вінграновський використовує різні види повтору (обрамлення, підхоплення, повтор зі зміною граматичної функції). Повтори взагалі є характерною рисою ідіостилі письменника. Вони відіграють важливу роль у визначенні опорних слів-концептів художньої системи М. Вінграновського та домінуючих тематичних полів. Синонімічні й тематичні повтори сприяють виявленню індивідуального способу відображення митцем дійсності,

параметрів і специфіки “внутрішнього світу” твору. Йдеться про з’ясування авторської інтенції, яка конкретизується синтаксичними прийомами [10, с. 161–164].

Аналізоване оповідання починається складним синтаксичним цілим (далі – ССЦ) із мікротемою “Ліс пізньої осені”. Перше речення твору, що є водночас і зачином ССЦ (*було вже холодно*), має відповідний семантичний повтор-обрамлення в кінцівці (*було синьо*). Цим прийомом автор утримує в пам’яті читача мікротему, зазначену в початковій частині. Синій колір символізує холод, а отже, підкреслює наближення зими, яке актуалізується автором у розгортанні думки надфразної єдності. Таке ССЦ із реченням-зачином є дуже поширеним у художній літературі. У цьому контексті спостерігається також семантичний повтор (*наближалась зима – наступала зима*). Зміна предиката передає темпоральну динаміку приходу цієї холодної пори року, що було не бажаним для оповідача у зв’язку з його творчими планами:

Було вже холодно. Наближалась зима. Наступала зима, і в цих жовтих прибитих інеєм холодних лісах я повинен був закінчити зйомки кінофільму: вивезти у ці дубові ліси артистів і ще тисячу людей на померзлі трави, на вітри, на дrevлянську воду кам’янистого Тетерева.

Ліс був порожнім.

Порожні гнізда просвічували своїми **чорними** ребрами на синє небо і так само **чорно** мовчали.

У небі ніхто не літав. Навіть літаки.

Оператор з художником сиділи навпочіпки і щось креслили хворостинами. У битих валянках і кожухах вони скидалися на дідів-морозів, хоча снігу ще не було.

Було холодно, і я запізнювався: цю битву я повинен був розпочати і закінчити ще літом, а вже **наближалась зима**.

Хтось наче подивився мені в спину. Але коли я оглянувся – того лісового погляду вже не було.

Було синьо [1, с. 294].

Дистантні повтори в розгортанні ССЦ (*було холодно, наближалась зима*) створюють напруження оповіді й нагадують про стрімкий плин часу і, відповідно, закінчення осені.

Засобами зчеплення в наведеному ССЦ є дистантний та контактний повтори. Прикметник *порожній* повторюється в різних функціях: у призв’язковому члені іменного складеного присудка (*ліс був порожнім*) та означенні (*порожні гнізда*), повтор означення *чорний* та аналогічної обставини способу дії (*чорними ребрами – чорно мовчали*) посилюють змалювання зимового лісу.

М. Вінграновський створює кілька ССЦ із мікротемами, які розкривають дві лінії образно-смислових асоціацій: смерть (мікротема “Сивко”, мікротема “Кінь”) і народження нового життя (мікротема “Дружина”).

У ССЦ із мікротемою “Сивко” одним із способів зв’язку є іменниково-займенниковий повтор:

Сивко, забілений снігом, видавався ще **сивішим**, а лелека знову трусився біля **нього** від холоду.

По коневих очах я зрозумів, що Сивкові ніхто не сподобався тут: ні люди, які удавали із себе партизанів і німців, ні артисти мої, ні коні...

Йому сподобалась лише моя дружина. Вона сказала **йому** до побачення і понесла свій великий, як глобус, живіт до машини.

Ми сіли в машину і поїхали. Сивко дивився нам услід. *І коли вже не було нас видно, то на Сивкоєу спину вискочив лелека і, витягуючи задубілу шию, іще клацає Сивкові про нас* [1, с. 302].

Ця надфразна єдність відразу починається вживанням ключового слова мікротеми – Сивко. Художня образність увиразнюється стилістичним прийомом явної та прихованої тавтології (*Сивко, забілений снігом, видавався ще сивішим*). Кінь у міфології є символом потойбічного світу, його циклічного розвитку, чоловічого начала. У слов’ян-язичників кінь, з одного боку, був символом смерті, а з іншого – відданості та вірності. В аналізованому творі кінь завжди присутній поруч із дружиною головного героя, що підкреслює її відданість. Уживання словообразів *лелека* і *дружина* є своєрідним переходом, що втілює мотив продовження життя.

У ССЦ із мікротемою “Дружина” скріпами також є повторювані іменники та займенники, що відповідним чином чергуються: *Я оглядаюсь на **дружину**. Внизу, під*

волохатим дубом, зливаючись з крупою і листям, вона дивиться на мене. Червоні рожі на хустині горять мені. **Дружина** не сама: з лісу підійшов сивий кінь і став біля неї, наче на чатах. Лелека, так той уже примостився під полою її кожуха і задоволено виглядає своїм крапельястим оком. Уявляю, як тремтить його змерзле тіло від раптової кожухової теплоти [1, с. 299]. Лелека, який теж завжди знаходиться поруч із дружиною, символізує народження нового життя, а також сімейне щастя та благополуччя. У кінцівці ССЦ поруч з образом дружини знову з'являються кінь і лелека. Таким переплетінням словообразів М. Вінграновський змальовує життєвий цикл людини.

Експресивністю вирізняється контекст, що містить два однорідних ряди: один змальовує словообраз *вітер*, а другий стосується подій на знімальному майданчику. Їм передує нанизання непоширених або з одиничними поширювачами речень, що передають рух в епізоді, який знімають, а вітер виявився своєрідним помічником у створенні необхідної картини:

Задвигтіла земля, заблищали язики кулеметів, захарапудились коні, де не візьмись, раптом вітер піднявся, та такий, що гадюками закрутив дими між трубами, листя поніс, позривав з голів шапки і кашкети – все прийшло в рух, у сум'яття, в запеклість [1, с. 299].

Речення завершується градаційним переліком (*рух – сум'яття – запеклість*).

Аналізуючи функціонування повторів, зазначаємо, що М. Вінграновський створює метафоричний образ на основі розширеного повтору суб'єкта речення *крупа* з додаванням епітетів *дрібненька* та *безневинна*, які контрастують зі сталою сполукою *пахла катастрофою*, що виникла внаслідок трансформації загальноновживаного вислову: *У повітрі пролітала крупа. Ця дрібненька безневинна крупа пахла катастрофою* [1, с. 296]. Наведений словесний образ передає напружений психологічний стан оповідача й має іронічне значення.

У репліці автора з повтором предикативів *подумає – подумай* форма дієслова минулого часу дійсного способу змінюється на наказовий спосіб, завдяки чому підкреслюється необхідність виконання дії, вказаної в реченні: *Я подумає собі: подумай про свою дружину* [1, с. 294].

В оповіданні “Не дивись мені в спину” використовується повтор елементів із реплік персонажів у мові оповідача:

– А хто тут у вас **самий головний**?

Коли я відповів, що “самий головний” тут я, то дядько відразу ж якось знітився, неначе вже й пожалкував за своє таке відверто войовниче запитання, мовляв, до “самого головного” в цій нашій справі можна було б і не звертатися [1, с. 296]. Цим дистантним повтором М. Вінграновський також створює іронію.

Експресія виникає при повторі-підхопленні предикативного центру зі зміною присвійного займенника в мові персонажа та оповідача:

– Може, й в зо два, коней я вже забув, але гармат, так тих було тільки дві, це я пам'ятаю достеменно. Отам-оно одна стояла на горі, – бачите? – а друга ось тут, де зараз їдять **ваші коні**...

Наші коні сумлінно уминали сіно, і особливо старався білокопитий красень, що зіпсував нам зйомку [1, с. 300].

У реченні *Лелека ж дивився на мене своїм чорним крапельястим оком так, неначе він, лелека, і його сивий товариш спіймали мене на якійсь підступності, і вже нікуди від них мені не втекти, мені та усім машинам моїм, гарматам, возам, людям, яких я привіз. Ну що ж, так тому і бути!* [1, с. 297] автор застосовує повтор із розширенням, у якому прийменник *мені* доповнюється однорідними додатками. Таким чином підтримується уявлення читача про ту атмосферу, яка панує на знімальному майданчику. Крім того, із повторним застосуванням особових займенників, які позначають першу особу, письменник наголошує, по-перше, на усвідомленні відповідальності кінорежисера за роботу, яку він організував на майданчику, по-друге, підкреслює глибоке розуміння оповідачем циклічності життя, яке колись закінчується. Підтвердженням цього стає завершальна фраза репліки оповідача *Ну що ж, так тому і бути!*

Для посилення художньої образності М. Вінграновський не тільки використовує власне повтор, а й наповнює його іншими компонентами, що стилістично увиразнюють текст. Так, компоненти сталого вислову *працювати вдень і вночі* в

подальшому контексті при повторі зазнають подвійної актуалізації. Експресивність опису працьовитості помічника режисера зростає завдяки інтонаційно та пунктуаційно виділеній уточнювальній конструкції *з ранку до вечора*:

Він працював буквально вдень і вночі. Вдень – з ранку до вечора – порався на знімальному майданчику, вночі разом з директором фільму сидів над планами по забезпеченню наступних зйомок [1, с. 298].

У репліці *Так от, слухай: за день-два може випасти сніг. А випаде ложка снігу – нам нічого тут робити. Як собі хочеш, але даю тобі один день, хоч убий!* [1, с. 295] спостерігається повтор предикативного центру з використанням літоти, що підкреслює серйозність ситуації, яка виникла під час зйомок. Крім того, модальність можливості дії змінюється в наступному реченні на умовну модальність, що підкреслює категоричність думки персонажа.

У мові оповідання носіями синтаксичної експресії є різні типи як односкладних, так і двоскладних речень, які можуть бути повними і неповними. Зокрема, безсполучникові речення наповнюються стилістичними прийомами увиразнення та визначаються особливою синтаксичною будовою: *На другий день почалося пекло: з дошками, кирками, лопатами, сокирами і всім іншим будівничим збіжжям одна за одною під'їжджали і машини* [1, с. 295]. У першій частині автор передає напружену атмосферу зйомки за допомогою гіперболи, а в другій – власне розкривається причина, яка представлена у формі інверсії однорідних додатків.

Письменник часто використовує в аналізованому творі односкладні конструкції (*Зйомка!* [1, с. 299], *Готово! Можемо знімати!* [1, с. 298]), які є лаконічними у своєму вираженні й певною мірою підпорядковані створенню кінокадрів. Особливо яскраво зображення епізодичних ситуацій простежується при чергуванні односкладних і двоскладних конструкцій, як поширених, так і непоширених. Привертає увагу подання кожного речення з нового абзацу. Така синтаксична організація передає покадровість розгортання сюжету:

Видавали зброю.

Наші партизанські кіннотники поралися з кінями біля води.

Від шляху тягнулись гармати.

Землянки росли на очах, і побіля них копалися гнізда для кулеметів.

Забіганим моїм асистентам не вистачало ніг.

Адміністратори – так ті взагалі лізли зі шкіри [1, с. 295].

Особливий акцент робиться в останньому реченні на суб'єкті *адміністратори*, завдяки вживанню вказівного займенника *ті* з підсилювальною часткою *так*.

За допомогою неповних конструкцій розмовного стилю письменник передає атмосферу знімального майданчика, специфіку роботи режисера та його помічників, які розуміють один одного з півслова:

Зі сльозами на очах до мене підбігла костюмерша.

– Що таке?

– Не хочуть одягатися...

– Хто?

– Та їх там душ сто...

– П'яні?

– Наче і не п'яні, але не хочуть... [1, с. 296]. Динаміка живого діалогу створюється неповними уривчастими реченнями з відповідною пунктуацією. При цьому випущений підмет не відновлюється (оскільки цього не потребують персонажі) у процесі розгортання мовлення.

М. Вінграновський використовує парцельовані конструкції, наприклад: *У небі ніхто не літає. Навіть літаку* [1, с. 294]. У неповних реченнях відсутність одного із членів дає змогу відповідно акцентувати увагу на наявному, як-от: *Мікрофони працювали нормально, динаміки на дубах також* [1, с. 298].

Контекстуальна синонімія, яка є невід'ємним елементом творення словесної образності, також використовується автором для деталізації опису персонажів. Так, характеризуючи свого першого помічника, оповідач дуже яскраво описує його внутрішній стан і спосіб життя. Для цього автор також застосовує нанизування прикладок:

– Готово! Можемо знімати! – від майдану біг мій перший заступник, права рука, начальник штабу. В легких черевиках, у темному нігілітовому плащі він біг

щасливо і легко. Коли Василь відпочивав – я не знаю [...] Василь був людиною **одержимою і шаленою** у роботі [1, с. 298]. Таке вживання прикладок доповнюється нанизуванням обставин образу дії та прикметників у ролі призв'язкових членів іменних складених присудків. Експресивність додається при чергуванні означення *легких* (з власне прямим значенням) з обставиною *легко* в переносному значенні внутрішнього стану героя.

Отже, використання синтаксичних прийомів і стилістичних засобів в оповіданні “Не дивись мені в спину” створює його словесну образність. Проаналізовані засоби синтаксичної експресії допомагають розкрити не лише експліцитний зміст тексту, але й імпліцитний. Особливо яскраво втілюють задум автора складні синтаксичні цілі з повторюваними ключовими словообразами. Синтаксична організація тексту дає змогу створити епізодичність, кадровість викладу. Виразність синтаксичних структур посилюється образністю, що виникає внаслідок використання стилістичних фігур. Перспективним є подальше дослідження синтаксичних засобів експресії, що функціонують у мові прозових творів М. Вінграновського.

Література

1. Вінграновський М. С. Вибрані твори : у 3 т. / Микола Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004.
Т. 3 : Повісті й оповідання. – 2004. – 352 с.
2. Глазкова М. Ю. Экспрессивный синтаксис в современной публицистике (на материале русскоязычных и англоязычных аналитических общественно-политических статей) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / Глазкова М. Ю. – Ростов-на-Дону, 2010. – 22 с.
3. Ермоленко С. Я. Стилистический компонент в семантике синтаксических единиц : дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 “Языки народов СССР (украинский язык)” / Ермоленко С. Я. – К., 1989. – 400 с.
4. Конопленко Н. А. Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Конопленко Н. А. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
5. Ладиняк Н. Б. Естетична функція синтаксису прози Івана Багряного : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ладиняк Н. Б. – К., 2007. – 20 с.
6. Матвійчук О. М. Експресивний синтаксис [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://eprints.zu.edu.ua/5802/1/221-223.pdf>. – Назва з екрана.
7. Омаева З. Я. Синтаксические конструкции экспрессивного типа как средство выражения авторских интенций (на материале художественных произведений В. В. Набокова) : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Омаева Заира Ярпиевна. – Махачкала, 2006. – 176 с.
8. Собчук Л. В. Проза Миколи Вінграновського і проблеми художньої майстерності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.01.06 – “Теорія літератури” / Собчук Л. В. – Тернопіль, 2007. – 20 с.
9. Томусяк Л. М. Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Томусяк Л. М. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.
10. Фоміна Л. В. Індивідуальний код художньої мови Миколи Вінграновського [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/bsh/2010_1-2/28.pdf. – Назва з екрана.
11. Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Харченко С. В. – К., 2001. – 21 с.
12. Шипова И. А. Эмоциональный синтаксис в немецкоязычном художественном дискурсе : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Шипова И. А. – М., 2005. – 17 с.